

# ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ – СРПСКО ИСКУСТВО ОД 1920. ДО 2020. ГОДИНЕ\*

Небојша Вуковић\*\*

Институт за међународну политику и привреду, Београд

Основну тезу рада чини став да је у случају српске нације (њеног историјског искуства, садашњости и будућности) демографска димензија стратешке културе једна од кључних и детерминишућих. Текући демографски показатељи српске нације (изразито неповољни), као и перцепција великих демографских губитака из ратова у 20. веку, кључно утичу на формирање савремене српске стратешке културе, чије су главне одлике изражен опрез када је реч о примени силе у међудржавним и међуетничким односима, односно гајење одбојности према рату, без уважавања чињенице да је рат некада једино средство стицања, односно очувања слободе. У раду су коришћене спознаје из младе научне дисциплине – политичке демографије, која изучава политичке последице демографских промена. Изнети су подаци и других истраживача о српским демографским губицима у 20. веку, и објашњено је како се та чињеница рефлектовала на српску стратешку културу. Такође, у раду је изнета теза о ломљењу тзв. консензуса о оружаном борби током Другог светског рата у Србији као и о томе да је један, суштински маргиналан дискурс о сврсисходности те борбе постао доминантан у српском политичком вођству у првим деценијама 21. века.

Кључне речи: *стратешка култура, демографски губици, политичка демографија, рат, стратегија*

## Увод у концепт стратешке културе

Концепт стратешке културе појавио се у литератури о безбедности пре отприлике четири деценије у Сједињеним Државама.<sup>1</sup> Његову појаву, поред осталог,

\* Рад је реализован у оквиру пројекта „Србија у савременим међународним односима – стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољно-политички, међународни, економски, правни и безбедносни аспекти“ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 179029.

\*\* Др Небојша Вуковић, [nebojsa@diplomacy.bg.ac.rs](mailto:nebojsa@diplomacy.bg.ac.rs)

<sup>1</sup> Током хладног рата, када је већ успостављен баланс у атомском наоружању и офанзивним способностима између две суперсиле, Џек Снајдер (Jack Snyder) увео је, 1977. године, категорију културе у студије безбедности, покушавајући да развије теорију стратешке културе, како би целовитије објаснио совјетску ну-

условила је потреба за бољим разумевањем и сагледавањем стратешког поступања и размишљања појединих држава и нација, односно њихових политичких и војних елита. Мада захтев да се преко изучавања карактера једне нације, њене прошлости, друштвене структуре, као и географског окружења, дубље мисаоно продре у њен стратешки алгоритам, из данашње перспективе делује разумљиво. Ипак, треба рећи да се платформа стратешке културе у научној и стручној јавности прихватала прилично споро, уз знатна успутна оспоравања, недоумице и проблематизације.

Деценијама пре појаве овог концепта у науци, крајем 70-их година, поједини аутори су покушавали да опишу тзв. начине рата, односно ратовања (*ways of war/warfare*) који су карактеристични за поједине нације. Тако је Бејзил Хенри Лидл Харт (Liddell Hart) 1932. године објавио књигу о британском начину вођења рата – *British Way in Warfare*, док је неких четири деценије касније, амерички историчар Расел Вејгли (Russell Weigley) публиковао дело о америчком вођењу ратова – *The American Way of War*. Образац ратовања западне цивилизације у целини обухватно је сагледао Виктор Дејвис Хансон (Victor Davis Hanson) 1989. године, у књизи *The Western Way of War*.

Ипак, концепт стратешке културе је сложенији, шири и разноврснији садржајем. Док су се наведени аутори фокусирали на оперативно-стратегијски ниво употребе оружане силе, концепт стратешке културе се односи, како на период рата, тако и на време мира, обухвата и (евентуално) вођење рата, и још више његову припрему (процене и перцепције извора могуће агресије цивилног и војног врха једне државе), као и само становиште једног друштва у односу на сврсисходност употребе силе ради решавања политичких проблема. Укратко, у концепту стратешке културе тежи се ка одговору на питање како култура једне нације утиче на њено стратешко понашање. Да је реч о сложеном појму, сведоче дефиниције које покушавају да одреде његов садржај. Према схватању Кери Лонгурс, „стратешка култура је посебан корпус (*dinstictive body*) веровања, ставова и пракси, који се тичу употребе силе, којег се придржава колектив, и који настаје постепено, током времена, кроз јединствен дуготрајан историјски процес”.<sup>2</sup> По мишљењу Кена Бута, стратешка култура подразумева „националне традиције, вредности, ставове, обрасце понашања, навике, симболе, постигнућа и посебне начине прилагођавања окружењу, и решавања проблема на-

---

клеарну доктрину. Из тог периода потиче и прва дефиниција стратешке културе која је изведена у његовој монографији – *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*. Увиди из његовог пионирског дела даље су развијани и разрађивани у књизи Кена Бута (Ken Booth) – *Strategy and Ethnocentrism* из 1979. године, и чланку Колина Греја (Colin S. Gray) – *National Style in Strategy: The American Example*, из 1981. године. За историју развоја мисли о стратешкој култури веома је важан опус Аластера Ијана Џонстона, у којем се издвајају чланак *Thinking about Strategic Culture* (1995) и монографија *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History* (1995), као и чланак *Strategic Culture Revisited: Reply to Colin Gray* (1999). Поред Џонстона, вредне доприносе концепту стратешке културе дали су и Дејвид Џонс (David R. Jones), са радом *Soviet Strategic Culture* (1990), и Кен Бут, са чланком *The Concept of Strategic Culture Affirmed* (1990), који су објављени у зборнику *Strategic Power: USA/USSR*, опет Колин Греј са књигом *Modern Strategy* (1999), у којој је једно поглавље посвећено овом концепту, и чланком из исте године – *Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back*, као и Кери Лонгурс (Kerry Longhurst) која је аутор књиге *Germany and the Use of Force* (2004), као и чланка *The Concept of Strategic Culture* (2000). Лоренс Сондаос (Lawrence Sondhauser) је управо дефиниције стратешке културе од Снајдера (1977), Бута (1990), Џонстона (1995), Греја (1999) и Лонгурсове (2004) издвојио као најрепрезентативније. Видети: Lawrence Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, London and New York, 2006, p. 124.

<sup>2</sup> Kerry Longhurst, *Germany and the use of force*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2004, p. 17.

спрам претње силом или употребе силе”.<sup>3</sup> Када је у питању носилац стратешке културе (да ли се говори о одређеној групи унутар једне заједнице или о заједници у целини), дефиниција Џека Снајдера је прецизнија, и каже да је стратешка култура „свеукупност идеја, условљених емоционалних одговора, и образаца уобичајеног понашања, коју су чланови националне стратешке заједнице стекли учењем или подражавањем, и деле је једни с другима у односу на нуклеарну стратегију”.<sup>4</sup>

Када је реч о српском народу и његовој историји, поставља се питање: могу ли поменуте дефиниције да буду од користи у покушају да се мисаоно (ре)конструише стратешка култура Срба и државе Србије? С обзиром на то да су наведене дефиниције врло обимне, одговор је потврдан. Током више од два века модерне српске државности, у српским политичким и војним елитама, али и у широком народним масама, профилисала су се одређена веровања, идеје и ставови који се тичу употребе силе у међудржавним и међуетничким односима. Током последња два века у српској „стратешкој традицији” појавило се неколико препознатљивих образаца мишљења и делања – вођење ратова ради узвишених идеала ослобођења потлачених сународника или ради одбране земље (изузетак је рат са Бугарском 1885. године), и сучељавање и са много надмоћнијим противницима, без обзира на људску и материјалну цену. Да ли су се ови обрасци укоренили, односно јесу ли једнако важни у српском друштву и данас, у првим деценијама 21. века, друго је питање, на које ће, поред осталих недоумица, покушати да одговори овај рад.

Говорећи о изворима стратешке културе, страни аутори су препознали неколико важних фактора, попут географије, климе и ресурса, историје и искуства, политичке структуре и природе организације која је укључена у одбрану, митова и симбола, кључних текстова који информишу актере о исправним стратешким акцијама, транснационалних норми, генерацијских промена и улоге технологије.<sup>5</sup>

Анализирајући наведене изворе (појмове), може да се примети како су они по свом обиму и садржају врло различити, док се неки и преклапају, односно налазе се у односу укључивања. Тако, на пример, појам „географија” (шта год то значило) може да обухвата појмове климе и ресурса, док појам „искуство” може да садржи појам „генерацијске промене”. Веома је проблематично да, поред географије, у изворе стратешке културе није уврштена демографија, не само због тривијалне датости да ратове воде људи већ, пре свега, због чињенице да бројност једне популације, њена структура (младо/старо и мушко/женско становништво, односно просечан узраст), као и њени ранији губици у оружаним сукобима (и перцепција тих губитака у популарној култури – узвишени, смислени, бесмислени), у знатној мери утичу на погледе, ставове и веровања једне заједнице (и њене елите) у односу на употребу силе.

<sup>3</sup> Ken Booth, „The Concept of Strategic Culture Affirmed”, in: in C.G. Jacobsen (ed.) *Strategic Power: USA/USSR*, St Martin's Press, New York, 1990, p. 121. Цитирано према: Lawrence Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War*, op. cit. p. 126.

<sup>4</sup> Jack Snyder, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, The Rand Corporation, Santa Monica, 1977, p. 8.

<sup>5</sup> Jeffrey S. Lantis, Darryl Howlett, „Strategic Culture” in: John Baylis, James Wirtz, Colin S. Gray and Eliot Cohen (eds.), *Strategy in Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford, 2007, p. 89.

Када је у питању српска стратешка култура, фактор демографије представља њен значајан, можда и један од кључних извора, без којег није могуће да се обухватно сагледају ставови, идеје и веровања српске нације и њених елита кроз време у погледу питања рата и мира, и адекватног начина сучељавања са безбедносним изазовима.

## Политичка демографија

Најкраће речено, политичка демографија проучава политичке последице које изазивају демографске промене (у различитим оквирима – локалним, регионалним, планетарним). Џек Голдстоун (Jack A. Goldstone), један од утемељитеља политичке демографије, добро је приметио да су консеквенце демографских промена сувише важне како би биле препуштене искључиво демографима.<sup>6</sup> Наравно, значај уско демографских истраживања је несумњив. Сам Голдстоун признаје да су демографи и њихова изучавања кључни приликом идентификовања фактора који производе различите врсте промена у популацији (од добровољних промена у понашању до образаца прехране, климе и болести), као и код процена како ће тренутна и будућа величина и распоред различитих врста становништва варирати у зависности од ових фактора. Ипак, демографи обично не могу да кажу, напомиње Голдстоун, како ће људи и друштвене институције да реагују на ове промене. То је задатак, по његовом мишљењу, политичке демографије.<sup>7</sup>

Да би се схватиле различите димензије промена у популацији, довољно је, према Голдстоуну, да се поседује основно познавање кључних демографских концепата. Ипак, уз сазнања из основа демографије, за истраживања у политичкој демографији потребно је и разумевање политичког понашања и друштвених институција, како би уопште било могуће извођење закључака о томе како ће различите врсте популацијских промена утицати на политичке односе.<sup>8</sup>

Утицај демографских промена на политику (у најширем могућем смислу) често остаје незапажен или недовољно примећен у широј јавности, због тога што се те промене одвијају у дужем периоду, па је интензитет манифестовања „разводњен” кроз етапе које могу да потрају и деценијама. Нил Хау (Neil Howe) и Ричард Џексон (Richard Jackson) тврде да „демографске промене обликују политичку моћ као што вода обликује стену”.<sup>9</sup> Поред тога, додају ови аутори, одувек се знало да „демографске промене доприносе успону и паду нација и империја”.<sup>10</sup>

<sup>6</sup> Jack A. Goldstone, „Theory of Political Demography: Human and Institutional Reproduction”, in: Jack A. Goldstone, Eric P. Kaufman, Monica Duffy Toft, *Political Demography: How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, 2012, p. 13.

<sup>7</sup> Ibidem, p. 13.

<sup>8</sup> Ibidem, p. 13.

<sup>9</sup> Neil Howe and Richard Jackson, „Demography and Geopolitics: Understanding Today’s Debate in Its Historical and Intellectual Context,” in: Jack A. Goldstone, Eric P. Kaufman, Monica Duffy Toft, *Political Demography: How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, 2012, p. 37.

<sup>10</sup> Ibidem, p. 37.

За Хауа и Џексона несумњива је чињеница да је од почетка историје, све до модерног доба, већина друштава (или макар њихове елите) била озбиљно преокупирана становништвом, односно њихова главна брига тицала се одржавања довољног раста популације. Разлог за то је очигледан, а историјско искуство га потврђује – „када су све друге ствари једнаке, величина је предност” (all others things being equal, size is an advantage).<sup>11</sup> Са бројнијим становништвом већа држава може да мобилише веће снаге и заузме више територије. Са својом већом економијом (захваљујући бројнијем становништву) већа држава може да наоружа и опреми јаче снаге, изврши јачи притисак на глобалну трговину и финансије. Такође, са више људи и већом производњом већа држава може културно и политички више да утиче на светску сцену. Ако избије сукоб, лакше може да примора супарника да се он регулише у оним оквирима које она бира.<sup>12</sup>

У сваком случају, демографски моменти, поред осталих чинилаца, пресудно утичу на припрему и конципирање кључних докумената који се тичу војне стратегије и доктрине сваке државе. Како су ти документи делимично и одраз стратешке културе друштва и државе у оквиру којих су настали, јасно је да се демографски трендови рефлектују и на скуп ставова, идеја и веровања који се тичу употребе силе, односно на саму стратешку културу.

Да би се боље разумео однос демографије и стратешке културе када је реч о српском народу и држави Србији, ваљало би макар скицирати основне планетарне демографске трендове у које се и српска нација делимично уклапа. Према Џеку Голдстоуну, три демографска тренда ће обликовати глобалну будућност: 1) релативно опадање Европе и Америке (мисли се на Северну и Јужну Америку) у поређењу са Азијом и Африком; 2) богате земље постају све старије, а сиромашне остају врло младе; 3) свет сутрашњице биће свет миграција.<sup>13</sup>

Може се приметити да су демографска кретања у Србији слична демографским кретањима у другим европским земљама. Што се тиче миграција, Србија за сада представља само транзитну земљу, а не и крајњу дестинацију.

## Српски случај

Подаци о броју становника у Краљевини Србији и његовом расту током последњих деценија 19. и прве деценије 20. века, говоре да се њена популација увећавала брзо, захваљујући, пре свега, великим стопама наталитета, мада не треба искључити ни друге факторе, попут досељавања из крајева који су били под туђинском влашћу. Од 1890. до 1910. године у Србији су одржавани пописи становништва на сваких пет година (ипак, овде ће бити изложени резултати пописа на сваких десет година, ради лакше компарације са резултатима пописа у савременој Србији). Године 1890. Краљевина Србија имала је фактичких (тзв. присутних) 2.161.961 житеља, 1900. године

<sup>11</sup> Ibidem, p. 44.

<sup>12</sup> Ibidem, p. 44.

<sup>13</sup> Jack A. Goldstone, „Theory of Political Demography: Human and Institutional Reproduction”, op. cit., pp. 25-28.

2.492.882, а 1910. године, 2.911.701 становника.<sup>14</sup> Дакле, између 1890. и 1900. године становништво Србије се увећало за преко 330 хиљада људи, док је повећање између 1900. и 1910. године износило скоро 419 хиљада душа. На годишњем нивоу, становништво Србије се просечно увећавало у периоду 1890–1900. за 33 хиљаде, а у периоду 1900–1910. за преко 40 хиљада. Реч је о преткумановској Србији, без територија добијених у балканским ратовима 1912–1913. године. У балканским ратовима присаједињене су територије данашње Северне Македоније, Косова и Метохије, Рашке области (тзв. Санџака) и бујановачког среза (бившег прешевског среза). За ову анализу референтни су подаци који се односе на све оне територије које и данас припадају Републици Србији (све осим Северне Македоније). По наредби српске војске, 1913. године извршено је просто пребројавање становништва на новоослобођеним територијама. На основу тога, али и других извора (ранијих турских пописа), и каснијих пописа и изведених пројекција, може се рећи да су Рашка област, КиМ и бујановачки срез укупно имали преко 700 хиљада житеља пред Први светски рат. И становништво ових области брзо се увећавало из године у годину, попут оног у централној Србији, чак и по знатно вишим стопама (као, на пример, на Косову и Метохији).

Србија је 1912. године ушла у Први балкански рат, следеће године у Други балкански рат, а 1914. године и у Први светски рат са становништвом које је у великој већини било сељачко, здраво и издржљиво, и које се брзо увећавало. Из ових ратова, које је у војном и политичком смислу добила, Србија је изашла демографски осакаћена. Демографски губици проузроковани ратом обухватају како *директне губитке* (погинула војна и цивилна лица током ратних дејстава, као и умрла војна и цивилна лица услед ратних прилика и збивања), тако и *индиректне губитке* (смањен наталитет непосредно пред рат, током рата и после рата, као и умирања после рата која су последица ратних збивања и емиграција због рата).<sup>15</sup> Према подацима Душана Врућинића, са његовим критичким освртом на ранија истраживања која су се односила на овај проблем, демографски губици Србије из балканских и Првог светског рата на њеној данашњој територији износили су 972.123 становника (чак 1.203.669 на територији у време вођења ових ратова).<sup>16</sup> Реч је, свакако, о огромним губицима који су, демографски посматрано, осакатили Србију и српски народ.

Ипак, и након Првог светског рата становништво у Србији, и српски народ у целини на просторима краљевине СХС, манифестују вољу за демографским опоравком која се огледа, пре свега, у високим стопама наталитета које су биле карактеристичне за рурална подручја у којима је живео преовлађујући део становништва. Тако је на попису из 1921. године, на територији данашње Републике Србије (централна Србија, Војводина, КиМ) живело 4.829.552 становника, а 1931. године, 5.737.245 становника,<sup>17</sup> што је преко 900 хиљада житеља више, односно у просеку, годишње, за преко 90 хиљада. На основу оваквих показатеља, новинар београдског листа *Правда* је 1938. године написао да је у погледу наталитета присутна једна феноменална појава

<sup>14</sup> *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953*, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, Beograd, 1953, str. 18. Доступно на: <http://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534002.pdf>

<sup>15</sup> Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2007, стр. 10.

<sup>16</sup> *Ibidem*, стр. 121.

<sup>17</sup> *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953*, op. cit., str. 41.

на Балкану – наталитет балканских народа два пута је већи од просечног наталитета осталих европских народа.<sup>18</sup> Конкретно, док се на 10.000 становника у Енглеској рађало 148 малишана, у Француској 160, а Немачкој 171 дете, у тадашњој Југославији рађало се 308 деце.<sup>19</sup> И поред изразито високог морталитета у поређењу са тим истим развијеним европским државама, годишњи физиолошки прираштај у Југославији био је 137 људи на 10.000 становника, у Енглеској 28, а у Француској свега 5. Највиши наталитет забележен је у Врбаској, Вардарској, Зетској и Приморској бановини, а најмањи у Савској, Дравској и Дунавској бановини.<sup>20</sup>

У Другом светском рату Србија, и српски народ у целини на просторима Краљевине Југославије, поново доживљавају тешке демографске губитке. Према процени Душана Врућинића, на основу његових истраживања и истраживања других аутора, демографски губици Србије на данашњој територији, проузроковани Другим светским ратом, износили су 848.000 људи.<sup>21</sup> Српски народ у БиХ и Хрватској суочио се геноцидом који је постао фактичка политика и опредељење тзв. НДХ, и доживео такође тешка страдања и губитке. Након Другог светског рата, током првих послератних година, опет се манифестује биолошка виталност у Србији кроз добре показатеље када је реч о природном прираштају, па, према попису из 1948. године, Србија има 6.527.966 становника, а 1953. године 6.983.544 становника,<sup>22</sup> што је повећање за скоро 456 хиљада људи, или годишње, у просеку, за преко 90 хиљада становника (овде треба додати и знатно досељавање, пре свега у Војводину). Од тада, па све до данас, наталитет се непрекидно смањује, понајвише услед нагле урбанизације, као и неконтролисаних еманципација жена, која се све више, током деценија, манифестовала у превременим прекидима трудноће.

Док се број становника Србије од 1953. до 1991. године још увек повећавао, по додуше све мањим стопама, већим делом на рачун једне националне мањине (на пример, између 1971. и 1981. године, број становника се увећао за 867 хиљада, али знатан део тог прираштаја односи се на албанску популацију – преко 300 хиљада), и услед усељавања у Србију (познати историчар Милорад Екмечић тврдио је да се за две деценије, у периоду 1961–1981. из БиХ у Србију доселило 266.000 људи, или 13.500 годишње у просеку),<sup>23</sup> од 90-их година почиње да опада, у почетку благо, а касније све израженије. То најбоље илуструје разлика између два пописа 2002. и 2011. године. Почетком овог века у Србији је живело скоро 7,5 милиона становника (без Косова и Метохије), а на последњем попису утврђено је да тај број износи 7.186.862 житеља (такође без КиМ-а), дакле за преко 300 хиљада мање, или просечно на годишњем нивоу мање за преко 30 хиљада. Према пројекцијама за период 2011–2041. године, било да је реч о ниским, средњим или високим, Ср-

<sup>18</sup> „За последњих десет година у нашој земљи учињено је много на социјалној заштити деце тако да је њихов морталитет смањен на 50%”, *Правда*, 13. Октобар 1938. године, доступно на: <http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/pravda/1938/09/13#page/8/mode/1up>

<sup>19</sup> *Ibidem*

<sup>20</sup> *Ibidem*

<sup>21</sup> Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, *op. cit.*, стр. 121.

<sup>22</sup> *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953*, *op. cit.*, стр. 41.

<sup>23</sup> Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, стр. 384.

бија ће (без КиМ-а) око 2040. године имати свакако испод 7 милиона становника, са настављеним процесом демографског старења.<sup>24</sup>

Последњи рат у којем је Србија званично учествовала била је агресија на СРЈ 1999. године, који је Србији (заједно са терористичким дејствима албанских сепаратиста), према процени Душана Врућинића, донео демографски губитак од 4.539 људи.<sup>25</sup> Иако је овај демографски губитак убедљиво најмањи, чини се да га његови савременици доживљавају као највећи, и нису ретка мишљења да је НАТО агресија из 1999. године била највеће искушење српског народа у 20. веку. Дакле, у 20. веку, према овом истраживачу, ратови су Србији на њеној данашњој територији донели укупан демографски губитак од 1.825.662 становника.<sup>26</sup>

Поставља се питање како су се демографски губици рефлектовали на српску стратешку културу током прве половине прошлог века, и како се драстично опадање броја становника у Србији током последње три деценије одражава на текућу стратешку културу, односно на перцепције, идеје и веровања када је реч о употреби силе у међународним односима.

## Мењање стратешке културе, урушавање консензуса о оружаном борби и промена парадигме

Како је већ наведено, почетком 20. века становништво у Србији је показивало изузетну виталност која се огледала у високим стопама наталитета, па и природног прираштаја. Политичко вођство такве земље могло је да рачуна на широку мобилизацијску базу при упуштању у ратна дејства, и на релативно лако амортизовање знатнијих губитака у људству. Борбени дух и моралне особине народа такође су биле на висини. Како каже Драгиша Васић, компетентни сведок тог времена, „пре ратова, Срби су се могли поносити својим добрим и чистим обичајима, Највећи део народа беше очуван. Порок се морао крити по мрачним јазбинама [...]. Праг традиционалног чистог огњишта беше за њега несавладиво неприступачан”.<sup>27</sup> У таквим околностима, у демографски полетној нацији, која гаји узвишене идеале, одлазак у рат за појединца није представљао непремостив терет. Према Васићевом мишљењу, које је било огледало тадашњег времена, рат је био: „одвајање здравих, који се боре, од нездравих, који остају кући. Шта још то значи? То значи: нездрав дух остаје да слободно вршља на дому. У рату ова позадина то је оно што је ван опасности, то је оно што не може да се узбуди за несебично и велико, то је оно што је својом

<sup>24</sup> *Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041: Подаци по општинама и градовима*, Републички завод за статистику, Београд, 2014, стр. 14-15.

<sup>25</sup> Душан Врућинић, *Демографски губици Србије произроковани ратовима у XX веку*, op. cit., стр. 121.

<sup>26</sup> *Ibidem*, стр. 121. Недостатак у Врућинићевом истраживању тиче се изостанка анализе губитака које је Србија имала током ратова у бившим југословенским републикама 1991–1995. То што Србија није званично учествовала у њима, не пренебрегава чињеницу да су многе старешине, војници и добровољци пореклом из Србије изгубили животе у тим ратовима.

<sup>27</sup> Драгиша Васић, *Карактер и менталитет једног покољења*, Штампарија „Караџић” Нови Сад, б.г.и., стр. 125.



природом увређено, кивно, пакосно, раздражљиво и похотно". Васић ову дихотомију доводи до краја, и каже да док су „најбољи ван земље и удружени (мисли се на српску војску у Грчкој, прим. Н.В.), дотле су најгори у земљи и без такмаца”.<sup>28</sup>

У сваком случају, и у време балканских ратова, и у време избијања Првог светског рата, у српском народу, али и код владајућих кругова, на двору и у војсци, владао је консензус (уз подршку широких маса) о неопходности оружане борбе, њеној праведности и великим циљевима. Након окончања Првог светског рата, када се у првим послератним месецима и годинама сагледала величина српске жртве (демографски губитак од око милион душа), и када је нова држава већ у почетку показивала „конструкцијске грешке” које су се манифестовале кроз сталну нестабилност, започиње постепена ерозија српског консензуса о оружаном борби. Милорад Екмечић наводи сведочење истакнутог интелектуалца Пере Слијепчевића о духовном стању нације након рата – „српски народ изашао је из ратова 1912-1918 десеткован и преморен. У тим борбама изгинуо је цвет нације. Оно што је остало било је психички и ментално исцрпљено. Срећни да су се једном вратили својим кућама, људи су се забавили својим домаћим бригама, па годинама нису показивали интересовање за јавне послове...”.<sup>29</sup> Нестабилна нова краљевина СХС (касније Југославија), мноштво нерешених или парцијално решених социјалних и националних питања, и нагло богаћење морално сумњивих појединаца, допринели су проблематизацији и релативизацији огромних жртава и прегнућа српског народа у Првом светском рату.

Српске елите и српски народ дочекују Други светски рат са фрагментираним, односно непостојећим консензусом око потребе и неопходности ступања у оружану борбу. И тада, и на почетку рата у самој Југославији, ствара се неколико паралелних стратешких култура. С тим у вези, поставља се једно од главних принципијалних питања у погледу стратешке културе.

Реч је о томе да ли се стратешка култура може мењати током времена, и може ли, у оквиру једне нације, постојати више различитих стратешких култура. Српско искуство говори потврдно на обе изнесене недоумице. Уосталом, и Колин Греј, један од најзначајнијих стратешких мислилаца с краја прошлог и почетком овог века, изричито тврди да „одређена заједница може да има више од једне стратешке културе” и да „стратешке културе могу да се мењају током времена, са усвајањем новог искуства, његовим кодирањем, и културним преношењем”.<sup>30</sup> Кери Лонгурс наводи да до фундаменталне промене стратешке културе долази услед трауме која је довољно оштра да поништи постојећу стратешку културу, потпомажући нова важна веровања, што доводи до нових политика и пракси.<sup>31</sup>

Са окупацијом Југославије и њеним распарчавањем, у Србији се, 1941. године, формирају три стратешке културе – три скупа веровања и идеја у погледу сврсисходности и потребе прибегавања оружаном борби (рату). *Концепт безусловне борбе* против окупатора, без обзира на жртве, промовише партизански покрет на челу са КПЈ.

<sup>28</sup> Ibidem, стр. 127.

<sup>29</sup> Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, оп. cit., стр. 404.

<sup>30</sup> Colin S. Gray, *Modern Strategy*, Oxford University Press, Oxford, 1999, p. 131.

<sup>31</sup> Kerry Longhurst, *Germany and the use of force*, op. cit., p. 18.

*Концепт борбе против окупатора, под одређеним условима* (искрцавање савезничких трупа на Балкану), *лимитираног интензитета*, заступа четнички покрет уз подршку краљевске владе у избеглиштву. *Платформу избегавања борбе против окупатора по сваку цену*, услед могућег великог данка у људским животима, промовише влада Милана Недића под патронатом Немачке. Овде је присутна фрагментација српске стратешке културе, на три засебне филозофије рата и мира које промовишу три међусобно завађене елите у оквиру српског народа. Домаћа историјска наука деценијама је доказивала како је управни апарат Милана Недића имао најмању подршку у српском народу у поређењу са партизанским и четничким покретом, што је можда тачно, али његова платформа у лавиринтима судбине Србије крајем 20. века, доживеће да од маргиналне постане доминантна. Стога се чини посебно важним да се макар скицира аргументација Милана Недића. У „Посланици онима у шуми”, почетком новембра 1941. године, Недић поручује партизанима да се предају, јер је њихова борба бесциљна. Он каже: „Ја знам шта вас боли, ја знам шта ви хоћете да изборите. Узалуд. Немате за то ви ни снаге, ни средстава. Слобода је оно што је најдраже вама и српском народу. Ми смо је изгубили. На тај начин на који ви хоћете да је повратите, не можете. Њу треба повратити данас, не снагом, но памећу. Не рушењем, него стварањем. [...] Ви вашом безумном акцијом само изазивате одмазду окупатора. За једну главу немачку он узима сто српских. Је ли то хоћете ви? [...] Доста је било крви и жртава. Доста је било страдања српског народа. [...] *Зар не видите да је српски народ већ и сувише проређен?*” (курзив, Н. В.).<sup>32</sup>

Као што може да се примети, кључни Недићев аргумент, поред нецелисходности оружане борбе, јесу њене демографске последице – даље смањење бројности српског народа, који је, како каже, већ *исувише проређен*. Уосталом, Недић опомиње да ће, услед непријатељских одмазди, Срба бити све мање и „онда, када буде требало да се чује глас српског народа, онда ће он бити немоћан. Њега ће околни народи надјачати, као што су га и надмудрили”.<sup>33</sup> Очување „народне супстанције” постаће Недићев лајтмотив у његовим обраћањима на београдском радију, и суштина његове аргументације. Када је партизански покрет утихнуо у Србији 1942. године, Недић је констатовао, у једном свом обраћању, да је српски народ до тада „слуде главе својих вођа, поднео толико непотребних жртава и толико је проређен, да је за нас свака кап српске крви и скупа и неопходно потребна”.<sup>34</sup>

Дискурс у чијем су средишту бесмисленост оружане борбе, драгоценост сваке капи крви, проређеност становништва и очување младости, оживео је педесет година касније, у сасвим другачијем геополитичком и социјалном контексту, са избијањем серије грађанских ратова у СФРЈ. Интересантна је чињеница да је демографски милге почетком 90-их био изузетно погодан за рецепцију недићевског дискурса – у Србији су увелико преовлађивале породице са једним или два детета, становништво је старило, а знатан проценат млађег света је одлагао улазак у брак и стварање породице. Иако су ратови 90-их у смислу ризика од погибљи били, свакако, мање стресни него Први или Други светски рат, у

<sup>32</sup> „Посланица онима у шуми”, *Понедељак (Ново време)*, бр. 14, 3. Новембар 1941, стр. 1.

<sup>33</sup> *Ibidem*, стр. 1.

<sup>34</sup> „Обрачун генерала Недића са енглеским плаћеницима”, *Понедељак (Ново време)*, бр. 65, 9. Новембар 1942, стр. 1.

Србији, у којој је феномен „сина јединца“ био већ изразито присутан, и у којој је разочарење због краха „још једне Југославије“ било широко распрострањено, мотивација за учешће у оружаном борби пала је на историјски минимум. У оквиру флуидних политичких и војних елита распадајуће земље, доминирале су различите идеје о решавању међуетничких сукоба у СФРЈ, док је становништво Србије показивало слаб ентузијазам за одзив на мобилизацију, и касније учешће у оружаном борби, као језгру рата. Филип Лонгмен (Phillip Longman) добро је запазио да ће у свету породица са једним дететом, народни отпор војној регрутацији да расте, као што ће толеранција на војне жртве да опада.<sup>35</sup>

Узроци значајних оперативно-стратешких неуспеха у рату у Хрватској, 1991. године, могу и треба да се траже, поред осталих чинилаца, и у лоше реализованој мобилизацији људства у Републици Србији. Као што се данас поуздано зна, врх ЈНА планирао је извођење амбициозно замишљених нападних операција на више праваца којима би се територија Хрватске испресецала на неколико целина, а снаге ЗНГ-а разбиле и ставиле у оперативно окружење. Међутим, тај план је убрзо модификован (у суштини редукован), а једини разлог за то, према сведочењу тадашњег савезног секретара за одбрану генерала Вељко Кадиевића, „лежи у полууспешној мобилизацији и организованом дезертерству резервног састава ЈНА“.<sup>36</sup> Према његовом мишљењу, „сви проблеми стратешке и оперативне нарави приликом извођења операције, поготово проблеми везани за вријеме пристизања потребних или свјежих снага на поједине правце, искључиво су условљени неуспехом мобилизације и дезертерством, нарочито у појединим дијеловима земље“.<sup>37</sup> У Западној Славонији, постављени задаци су само делимично извршени, јер је уместо планираних пет стигао еквивалент једне и по бригаде. На простору Баније, Кордуна и Лике, поред већ ангажованих снага, била је предвиђена употреба још четири бригаде, а стигле су снаге еквивалента једне бригаде. Мостарска група ангажовала је свега трећину од предвиђених снага.<sup>38</sup>

Свакако, легитимно је да се постави питање: како су други народи у СФРЈ (Хрвати, Муслимани или Словенци), са сличним демографским показатељима, успели да ефикасније спроведу мобилизацију. При сличним демографским одликама српске и несрпских нација у СФРЈ, чиниоци који су додатно допринели да мобилизацијски полет у Србији буде много слабији су комплексни, али лако уочљиви. Српски народ је више од других народа доживљавао Југославију као своју државу, и њено друго посрнуће (прво 1941. године), покренуто изнутра, а подржано и координирано из иностранства, релативизовало је раније огромне жртве које је он поднео ради њеног стварања и обнове, па се свако наредно борбено ангажовање чинило бесмислено. Пошто је поднео убедљиво највеће жртве у оба светска рата, у српском народу се, кроз генерације, укоренило предање да нема рата без „велике погибије“, што је, свакако, мотивисало многе појединце да се не одазову мобилизацији. Код других народа СФРЈ то није био случај – они су и психички и демографски били далеко „очуванији“. Поред тога, први пут су у модерној историји стварали властите самосталне државе, што је представљало највећи фактор мотивације.

<sup>35</sup> Phillip Longman, „The geopolitical implications of global aging“, in: Susan Yoshihara and Douglas A. Sylva (eds.), *Population Decline and the Remaking of Great Power Politics*, Potomac Books, Washington D.C., 2012, p. 34.

<sup>36</sup> Вељко Кадиевић, *Моје виђење распада*, Политика, Београд, 1993, стр. 136.

<sup>37</sup> Ibidem, стр. 136.

<sup>38</sup> Ibidem, стр. 138-139.

Други приговор изнетој тези о утицају демографије на српску стратешку културу, у смислу опадања воље српског народа за ангажовањем у оружаном борби, односно рату, могао би да се заснива на чињеници релативно повољног одзива становништва на мобилизацију 1999. године, уочи НАТО агресије. Ипак, и за овај случај ваља се позвати на одређене специфичности. Изузев јединица ВЈ, које су биле размештене на Косову и Метохији, већина осталих састава није учествовала у непосредним борбама на терену. Уз реализацију дисперзије материјално-техничких средстава и квалитетног маскирања, могли су се, са врло ниским људским губицима, издржати удари из ваздуха. И поред тога што је агресор користио врло убојиту и истовремено изузетно прецизну муницију, релативно мали губици у људству, у поређењу са ранијим ратовима, говоре да је била реч о конфликту чији су интензитет и размере били контролисани. Како је запазио руски генерал Слипенченко, био је то рат са ратиштем, али без војшта. Други балкански рат, на пример, који је трајао дупло краће, коштао је Србију преко 8000 хиљада погинулих, и више хиљада умрлих од последица рата. Дакле, мерено изгубљеним људским животима, био је то вишеструко крвавији и трагичнији сукоб.

Након свих ратова током 90-их година, чини се да у српској стратешкој култури доминира недићевски дискурс. Он се генерише са највиших државних позиција, што доказују бројни примери. Бивши председник Републике Србије Томислав Николић, 2014. године је изјавио да је убеђен да, док је он председник, Србија неће ратовати, „а ако грађани Србије мисле да треба да изаберу неког ко би поново куповао оружје уместо да зидају куће, сами ће о томе одлучити“. Додао је и да „не треба више да дајемо животе за Србију већ да водимо мудру политику“.<sup>39</sup> У оваквом наративу врло је употребљива недићевска „брига за сваку кап крви“. Како је постотак младих у укупној популацији у Србији из деценије у деценију све мањи, такав дискурс у савременом српском друштву наилази на плодно тло. Председник Србије Александар Вучић је више пута експлоатисао ову тезу. Поводом формирања војске тзв. Косова, председник Вучић је истакао да је Србија увек чувала мир, јер је сувише деце изгубила у ратовима, и да више нема деце за ратовање.<sup>40</sup> Стога, приоритет за Србију, према председниковим речима у Народној скупштини, јесте повратак Србије у живот, „да прво, очувамо мир и политичку стабилност јер више немамо глава за губљење, више немамо деце за бацање“.<sup>41</sup> У говору у Косовској Митровици, председник Вучић је истакао да, „данас без капи крви постајемо већи, јер после много година Србија ради а не бије се ни са ким. Улажемо у живот, деца нам расту а не сахрањујемо их после бомбардовања. Наша деца данас уче, а не ратују“.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> <https://www.srbijadanas.com/clanak/nikolic-dok-sam-ja-predsednik-srbija-nece-ratovati-28-06-2014>

<sup>40</sup> „Vučić: Sada je jasno da su Albanci za sve imali podršku Amerike, Britanije i Nemačke“, *Blic*, 14.12. 2018, <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-sada-je-jasno-da-su-albanci-za-sve-imali-podrsku-amerike-britanije-i-nemacke/ksk7rbk> Приступљено: 24.05. 2019.

<sup>41</sup> Govor predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića u Narodnoj Skupštini Republike Srbije, 27.05.2019. godine, 28. 05. 2019, <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/govor-predsednika-republike-srbije-aleksandra-vucica-u-narodnoj-skupstini-republike-srbije-27052019-godine> Приступљено: 24.05. 2019.

<sup>42</sup> „Danas bez kapi krvi postajemo veći, deca nam rastu a ne sahranjujemo ih!“ Vučićev istorijski govor u Kosovskoj Mitrovici, 09.09.2018. <https://www.espreso.rs/vesti/kosovo/288695/vucic-poceo-istorijski-govor-u-kosovskoj-mitrovici-video> Приступљено: 24.05. 2019.

С обзиром на резултате избора (председничких и парламентарних) последњих година, не може се рећи да оваква реторика нема повољан пријем у српском бирачком телу. Она има свој континуитет од 2000. године, а њени основни мотиви – презир према рату и употреби силе, одрицање Србије од употребе силе, убеђеност да Србија више никада неће ратовати „како не би губила децу” – само су делимично варијанти, али временом су постајали конститутивни елементи савремене српске стратешке културе. Овакви мотиви и тезе могући су само у друштву које се налази у дубокој и озбиљној демографској кризи, и које је у протеклим ратовима (пре свега оним светским) претрпело огромне демографске губитке од којих се до данас није опоравило.

## Консеквенце или уместо закључка

Друштво које у оквиру своје стратешке културе гаји одбојност према употреби силе и које мучи појава рапидног смањења и старења становништва, суочава се са суморним перспективама када је у питању његова безбедност. У таквим околностима, деликатна је и улога оружаних снага једне земље. У најширој јавности укорењено је схватање да је примарна улога војске да води рат; међутим, првенствена функција војске једне државе јесте да одвраћа потенцијалне агресоре од напада. Тек када одвраћање не успе, оружане снаге воде рат заједно са целокупним друштвом које је нападнуто (тако би бар требало да буде). Једна војска веродостојно испуњава своју сврху само ако и одвраћа, а у случају неуспеха одвраћања и води одбрамбени рат. У савременој историји познати су случајеви да је војска само одвраћала до једног момента, али да није и водила рат када то одвраћање није било делотворно (случај чехословачке војске, чак два пута за тридесетак година – 1938–39. и 1968. године).

Имајући у виду све наведене демографске појаве и тенденције, и опште друштвене прилике у којима се формира и савремена српска стратешка култура, легитимно је да се постави питање о делотворности одвраћања које презентује наш систем одбране, када се са највиших државних позиција скоро безусловно одбацује целисходност употребе силе у међудржавним и међуетничким споровима. Спремност за вођење одбрамбеног рата (и када демографски показатељи нису повољни) погрешно се изједначава са економским и друштвеним таворењем (случајеви Швајцарске или Јужне Кореје упечатљиво демантују такве предрасуде).

За друштва која се суочавају са мањком људства, а истовремено се сусрећу и са одређеним безбедносним изазовима, Џенифер Дабс Шуба (Jennifer Dabbs Sciubba) препоручује три начина компензације – напредне технологије, савезништва и војну делотворност (ефикасност).<sup>43</sup> Од наведене три опције, у пуном капацитету, Републици Србији је доступна само једна. Због ограничених финансијских средстава и непостојања властите јаке истраживачко-индустријске базе, српски одбрамбени систем не може да опадајаћи број људства које је способно за војну службу масовно надомести напредним борбеним и логистичким системима или платформама

<sup>43</sup> Jennifer Dabbs Sciubba, *The Future Faces of War: Population and National Security*, Praeger, Santa Barbara, 2011, pp. 46-50.

ма. С друге стране, када је реч о савезништву, због рата са НАТО-ом 1999. године, улазак у овај пакт није решење о којем већина грађана има позитивно мишљење и, осим мањих изузетака, војна неутралност је избор који преферира и већина политичких организација. Дакле, Војсци Србије и целокупном систему одбране преостаје само да се мукотрпно усавршавају.

Истраживачи у западним земљама, које су већ увеле многобројне технолошки напредне системе у своје оружане снаге, могу категорички да тврде да уопште не мора да значи да веће армије нужно доносе успех на бојишту, нити да се величина армије преводи у војну ефикасност, било у смислу добијања ратова или помагању држави да надјача у кризама и споровима.<sup>44</sup> У принципу, то је исправно запажање (треба се само осврнути на историју супарништва Израела и арапског света). Међутим, на Балкану, у околностима када су сви остали ресурси лимитирани, многољудност или малобројност имају велики значај, као и демографски трендови, и могу да имају пресудну улогу у сучељавању народа и држава.

Услед лоше демографске ситуације, релативне малобројности српске нације (чији узрок може и треба да се тражи, поред осталог, и у огромним демографским губицима у ратовима у 20. веку), технолошког заостајања, слабих финансијских могућности и неучествовања у војним савезима, општи стратегијски и политички положај Србије је изразито осетљив и неповољан, и по својим негативним аспектима можда без премца у претходних сто и више година. Стога је на садашњој генерацији велики терет одговорности у смислу доношења и спровођења адекватне политике из области одбране, како би се Србији омогућило да преживи неповољне геополитичке околности и започне преко потребан свеобухватан опоравак.

## Литература

[1] Booth Ken, „The Concept of Strategic Culture Affirmed”, in: C.G. Jacobsen (ed.) *Strategic Power: USA/USSR*, St Martin's Press, New York, 1990.

[2] Dabbs Scjubba Jennifer, *The Future Faces of War: Population and National Security*, Praeger, Santa Barbara, 2011.

[3] Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.

[4] Goldstone Jack A., „Theory of Political Demography: Human and Institutional Reproduction”, in: Jack A. Goldstone, Eric P. Kaufman, Monica Duffy Toft (eds.), *Political Demography: How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, 2012, pp.10-28.

[5] Gray Colin S., *Modern Strategy*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

[6] Howe Neil and Jackson Richard, „Demography and Geopolitics: Understanding Today's Debate in Its Historical and Intellectual Context”, in: Goldstone Jack A., Kaufman Eric P., Duffy Toft Monica, *Political Demography: How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, 2012, pp. 31-48.

<sup>44</sup> Ronald R. Krebs and Jack S. Levy, „Demographic Change and the Sources of International Conflict”, in: Myron Weiner and Sharon Stanton Russell (eds.), *Demography and National Security*, Berghahn Books, New York, 2001, pp. 65-66.

- [7] Кадијевић Вељко, *Моје виђење распада*, Политика, Београд, 1993.
- [8] Krebs Ronald R. and Jack S. Levy Jack S., „Demographic Change and the Sources of International Conflict”, in: Weiner Myron and Russell Sharon Stanton (eds.), *Demography and National Security*, Berghahn Books, New York, 2001, pp. 62-105.
- [9] Lantis Jeffrey S., Howlett Darryl, „Strategic Culture” in: Baylis John, Wirtz James, Gray Colin S. and Cohen Eliot (eds.), *Strategy in Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 82-99.
- [10] Longman Phillip, „The geopolitical implications of global aging”, in: Yoshihara Susan and Sylva Douglas A. (eds.), *Population Decline and the Remaking of Great Power Politics*, Potomac Books, Washington D.C., 2012, pp. 23-36.
- [11] Longhurst Kerry, *Germany and the use of force*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2004.
- [12] „Обрачун генерала Недића са енглеским плаћеницима”, *Понедељак (Ново време)*, бр. 65, 9. Новембар 1942.
- [13] „Посланица онима у шуми”, *Понедељак (Ново време)*, бр. 14, 3. Новембар 1941.
- [14] *Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041: Подаци по општинама и градовима*, Републички завод за статистику, Београд, 2014.
- [15] Sondhaus Lawrence, *Strategic Culture and Ways of War*, Routledge, London and New York, 2006.
- [16] Snyder Jack, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, The Rand Corporation, Santa Monica, 1977.
- [17] *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953*, Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, Beograd, 1953. Доступно на: <http://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534002.pdf>
- [18] Васић Драгиша, *Карактер и менталитет једног покољења*, Штампарија „Караџић” Нови Сад, б.г.и.
- [19] Врућинић Душан, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2007.

### Интернет извори

- [1] „За последњих десет година у нашој земљи учињено је много на социјалној заштити деце тако да је њихов морталитет смањен на 50%”, *Правда*, 13. Октобар 1938. године, доступно на: <http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/pravda/1938/09/13#page/8/mode/1up>
- [2] „Danas bez kapi krvi postajemo veći, deca nam rastu a ne sahranjujemo ih! Vučićev istorijski govor u Kosovskoj Mitrovici”, 09. 09. 2018. <https://www.espreso.rs/vesti/kosovo/288695/vucic-poceo-istorijski-govor-u-kosovskoj-mitrovici-video> Приступљено: 24.05. 2019.
- [3] Govor predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića u Narodnoj Skupštini Republike Srbije, 27. 05. 2019. godine, 28. 05. 2019, <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/govor-predsednika-republike-srbije-aleksandra-vucica-u-narodnoj-skupstini-republike-srbije-27052019-godine> Приступљено: 24. 05. 2019.
- [4] „Vučić: Sada je jasno da su Albanci za sve imali podršku Amerike, Britanije i Nemačke”, *Blic*, 14. 12. 2018, <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-sada-je-jasno-da-su-albanci-za-sve-imali-podrsku-amerike-britanije-i-nemacke/ksk7rbk> Приступљено: 24. 05. 2019.
- [5] <https://www.srbijadanas.com/clanak/nikolic-dok-sam-ja-predsednik-srbija-nece-ratovati-28-06-2014>